

TILSHUNOSLIKDA IJTIMOYIY-SIYOSIY LEKSIKA

Raxmatova O'giloy Raximberdiyevna

Guliston davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumtilshunoslikda va o'zbek tilshunosligida ijtimoiy-siyosiy leksikaning o'rganilishi, uning taraqqiyot bosqichlari, ijtimoiy-siyosiy leksikaning o'zbek tilshunosligida tutgan o'rni va uni o'rgangan olimlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Terminologiya, leksika, o'zlashma so'zlar, lug'at, tarixiy leksika, tasnif, grammatika, ijtimoiy leksika, siyosiy leksika.

Abstract: In this article, general linguistics and uzbek linguistics study of socio-political lexicon. Its development stages. Social the role of sivosi lexicon in uzbek linguistics and the scientists who studied it is talked about.

Keywords: Terminology, lexical, personal, historical lexicon, classificatsion, grammar. Social lexicon, political lexicon.

Dunyo tilshunosligida ijtimoiy-siyosiy terminologiya tubdan o'zgarishlarni boshidan kechirmoqda, shunday bo'lishiga qaramay tamal platforma –shaxs va jamiyat, shaxs va hokimiyat, jamiyat va hokimiyat, davlat va jahon hamjamiyati o'rtasidagi falsafiy munosabatlar bilan uzviy aloqani namoyish etgan holda ko'rsatmoqda. Har qanday til leksikasining tarixiy rivojlanish va shakllanish xususiyatlarini bilish uchun o'sha til lug'at tarkibidagi so'zlarni tarixiy-etimologik nuqtayi nazardan o'rganish, ularning genezisi va kelib chiqish manbasini aniqlash talab qilinadi. Bunday izlanishlar o'z navbatida, o'zbek tilining o'tmishda qaysi qardosh va noqardosh tillar bilan o'zaro munosabatda bo'lganini aniqlash imkonini beradi hamda tilning lug'at jarayonlarini ilmiy jihatdan tushunishga zamin hozirlaydi.¹

¹ O'zbek tili leksikologiyasi.-Toshkent; Fan, 1981

O'tgan asr mobaynida esa ijtimoiy-siyosiy leksika borasida erishilgan jiddiy yutuqlarning natijasi o'laroq rus tilshunosligida siyosiy lingvistika, siyosiy kommunikatsiya, siyosiy notiqlik kabi mustaqil sohalar vujudga keldi. Ijtimoiy-siyosiy leksika juda uzoq va murakkab taraqqiyot mahsuli ekanligini e'tiborga olsak, unda substrat elementlar saqlanib qolmasligi mumkin emas, degan mantiqiy xulosa chiqadi. Ularning yana bir muhim jihati shundaki, ko'p hollarda muayyan bir so'zning turli ijtimoiy formatsiya, davlat qurilmasi, shuningdek, muarrix va adiblarning individual uslubiga ko'ra hamda tilning turli tarixiy etaplarida o'ziga xos ma'no kasb etganligidir.

Biror xalqning muayyan sohada erishgan tarixiy yutuqlari o'sha xalq tilining ijtimoiy-siyosiy leksikada o'z aksini topadi. SHu ma'noda o'zbek tili ijtimoiy-siyosiy leksikasining salmoqli va ko'p qirraliligi ajdodlarimizning ilm-fanning turli sohalarida peshqadam bo'lganliklari hamda jahon ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim o'rin tutganliklari bilan izohlanadi. O'zbek tilidagi ijtimoiy-siyosiy leksika tizimi shakllanish va rivojlanish bosqichlarini o'rganishda nodir ilmiy manbalar hisoblangan "Devonu lug'otit turk", "Muqaddimat ul-adab", "Kitob al-idrok li-lison al-atrok", "Attuhfatu zakiyatu fillug'atit turkiya", "Tarjumon", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Sangloh", "Badoe' ul-lug'at", "Kelurnoma", "Majma al-arqom" kabi ko'plab asarlarda bayon qilingan faktlar nazariy fikrlar muhim o'rin tutadi. Qo'lyozma manbalardagi ijtimoiy-siyosiy leksika tadqiqida turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili tarixining turli sathlari bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borgan L.Z. Budagov, V.V. Radlov, I.I. Berezin, Melioranskiy, A. Semenov, Borovkov, E.I. Fozilov, A. Matg'oziyev kabi olimlar tomonidan bajarilgan leksikologik va leksikografik ishlar katta ahamiyatga ega. O'zbek tilshunosligida turli sohalar leksikasini lingvistik jihatdan o'rganish hali o'z yechimini to'la topgan masala emas. Xususan, ularning etimologik jihati anchayin murakkab masala bo'lishi bilan birga, bu borada munozarali o'rinlarga ko'plab duch kelinadi.

Tarixiy leksika juda uzoq va murakkab taraqqiyot mahsuli ekanligini e'tiborga olsak, unda substrat elementlar saqlanib qolmasligi mumkin emas. Yuqorida qayd etilgan

dolzarb masalalar tarixiy asarlarda bir-biriga bog‘liq holda eng ko‘p qo‘llanilgan soha terminlarini muayyan adib ijodi yoki asar misolida lingvistik tadqiq etish ehtiyojini yuzaga keltiradi va ana shu zarurat natijasida ishga qo‘l urildi. Ijtimoiy-siyosiy terminologiya yuzasidan jiddiy izlanishlar olib borgan professor H. Dadaboyevning ishlarida bu masalaga oid muhim fikrlar berilgan bo‘lsa-da, lekin aynan uning ta‘rifi xususida hech narsa deyilmagan.

Tilshunos Z. Isoqova esa o‘z ishida “Garchi ijtimoiy-siyosiy leksika tadqiqi borasida e‘tiborga molik bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, uning ta‘rifi va tarkibiga oid muammo o‘z yechimini topmagan”ligini e‘tirof etgan holda unga quyidagicha ta‘rif beradi: “Ijtimoiy –siyosiy leksika qo‘llanilish sohasi, uslubiy belgisi, kelib chiqishi kabi turli jihatlari ijtimoiy-siyosiy xarakterdagi voqeliklarni o‘zida aks ettirgan lug‘at tarkibining o‘zgaruvchan guruhidir. U jamiyatdagi iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, ahloqiy, diniy, ma‘naviy-ma‘rifiy va mafkuraviy faoliyatlar jarayonida ijtimoiy guruhlar, etnik va ijtimoiy qatlamlar ma‘nosiga asoslanish eng to‘g‘ri xulosalarga olib kelishidan dalolat beradi. U holda leksikaga nisbatan qo‘llaniluvchi “ijtimoiy-siyosiy” atamasi tarkibidagi ijtimoiy so‘zining mohiyatidagi siyosatning ijtimoiy fenomenlik xususiyati bilan bog‘lash o‘rinlidir. SHuning uchun Z. Isoqova “Ijtimoiy-siyosiy sohaga oid lug‘aviy birliklarni alohida ijtimoiy va alohida siyosiy leksikaga ajratgan holda tadqiq etishning imkoniyati yo‘q” deb e‘tirof etadi¹. Keyingi yillarda esa siyosiy-ijtimoiy degan tushuncha ham paydo bo‘ldiki, bunda siyosiy voqelikning ijtimoiy tomoni tushunilmoqda.

Siyosat so‘zi bugungi kunda Davlat hokimiyati shakllarini amalga oshirish va boshqarish; davlat hokimiyatining mamlakatni boshqarishda va xalqaro munosabatlarda tutgan yo‘li degan ma‘noni anglatadi. Yuqorida keltirilgan izohlarga tayangan holda ijtimoiy-siyosiy leksikaga quyidagicha ta‘rif berishimiz mumkin: ijtimoiy-siyosiy leksika lug‘aviy sistemaning jamiyat siyosiy hayoti yoki siyosiy tizimiga bevosita aloqador bo‘lgan hodisalar, jarayonlar va munosabatlarni

---

¹ Isoqova Z. Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asridagi ijtimoiy-siyosiy leksika. Filologiya fanlari nomzodi, diss. - Tosh, 2010

ifodalovchi ayni vaqtda, ijtimoiy-tarixiy, iqtisodiy – madaniy, diniy, ma’naviy-ma’rifiy kabi omillar asosida shakllanuvchi o‘zgaruvchan qatlamidir. U quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Har qanday ijtimoiy-siyosiy leksikaning tarkib topishida turli tabaqa va sinflar ijtimoiy guruh va etnik qatlamlar, xalqlar va davlatlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlar muhim rol o‘ynaydi.

2. Ijtimoiy-siyosiy leksika muayyan ijtimoiy tuzum bilan bog‘liq holda mavjud bo‘ladi va rivojlanadi.

Til jamiyatning aloqa vositasi sifatida faqat ijtimoiy talab bilan kelib chiqadi hamda sotsial mohiyat kasb etadi. Tilning sotsial mohiyati, uning jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq ravishda rivojlanishi, jamiyat hayotidagi o‘zgarishlarning shu jamiyatning tilde o‘z aksini topishi masalasi ko‘pdan beri tilshunoslarni qiziqtirib keladi. Jamiyatning rivojlanishi turli davrlarda xilma-xil ko‘rinishlarda namoyon bo‘lganligi bois ko‘plab tilshunos olimlarning ishlarida o‘zbek tilining leksik taraqqiyoti jarayonini ma’lum bir davr bilan bog‘lab o‘rganishga katta e’tabor qaratilganligini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi.

Biroq ana shunday salmoqli ishlar orasida ijtimoiy-siyosiy leksika masalasi ayrim tadqiqotlardagina kuzatiladi. Ular sirasiga H.Dadaboyev, A.O‘rozboyev, Z.Isoqova kabi olimlarning doktorlik va nomzodlik ishlarini hamda maqolalarini kiritish mumkin.

Ko‘rsatilgan mualliflarning ishlarida asosan o‘zbek tilining XX asrgacha bo‘lgan tarixiy davrdagi ijtimoiy-siyosiy leksikasi ilmiy o‘rganilgan. Jumladan, professor H.Dadaboyevning doktorlik dissertatsiyasi mazkur sohada bajarilgan keyingi tadqiqotlar uchun asos bo‘lganligi bilan diqqatga sazovordir. Tadqiqotchilar A.O‘rozboyev, Z.Isoqovalar esa o‘z nomzodlik ishlarida ijtimoiy-siyosiy leksikaning umumnazariy masalalariga ma’lum darajada e’tibor qaratgan bo‘lsalar-da, ular asosan Ogahiy va Navoiyning muayyan asarlaridagi ijtimoiy-siyosiy so‘zlar yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borganlar.

XX asrdan mustaqillikkacha bo‘lgan davrdagi ijtimoiy-siyosiy leksika boshqa turkiy tillarda ancha keng o‘rganilgan.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, jamiyatning rivojlanishi turli davrlarda xilma-xil ko‘rinishlarda namoyon bo‘lganligi bois ko‘plab tilshunos olimlarning ishlarida o‘zbek tilining leksik taraqqiyoti jarayonini ma’lum bir davr bilan bog‘lab o‘rganishga katta e’tibor qaratilganligi ko‘zga tashlanadi.

Til tarixi bo‘yicha yirik mutaxassis H. Dadaboyevning ishlarini e’tirof etgan holda bugungi zamonaviy o‘zbek tili ijtimoiy-siyosiy leksikasini chuqur ehtiyoj sezilganini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi. Biz yosh avlod ijtimoiy –siyosiy leksika sohasida ko‘plab ishlar qilishimiz kerak bo‘ladi. Turli tilshunoslar tomonidan ijtimoiy siyosiy leksikaning tarkibi va chegarasi turlicha belgilangan bo‘lib bu holni ushbu lug‘aviy birliklarga berilgan ta’riflardagi, ularning tematik tasniflardagi xilma- xillikda ham ko‘rishimiz mumkin. O‘zbek tilshunosligida ijtimoiy-siyosiy leksika o‘rganilishi kerak bo‘lgan vazifalardan biri sanaladi desak yanglishmagan bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. E.Begmatov Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. Toshkent; Fan, 1985
2. Alisher Navoiy Mukammal asarlar to‘pami. 20-tomlik. 6-tom. Toshkent; Fan, 1980
3. Dadaboyev H. Tarixiy harbiy terminlar lug‘ati. Toshkent; Universitet, 2003
4. Dadaboyev H., Hamidov Z., Xolmonova Z. O‘zbek adabiy tili leksikasi tarixi. Toshkent; Fan, 2007